

Anmeldelser

Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 12: Kirche und Gräberfeld des 11.-13. Jahrhunderts unter dem Rathausmarkt von Schleswig. Volker Vogel (udg.). Bidrag af Gisela Grube, Inga Hägg, Gudrun Hühne-Osterloh, Hartwig Lüdtke und Hermann Piepenbrink, Neumünster, 1997, 284 s., 118 DM.

Centralt i den nye, flotte middelalderudstilling på Gottorp Slot står nogle næsten intakte træ-kister, placeret i den afdeling, der omhandler den middelalderlige kirke i Slesvig-Holsten. Kisterne stammer fra en enestående kirkegård midt i Slesvig, der, sammen med vestenden af den tilhørende Trinitatis-kirke, blev delvist udgravet i 1982. Kirke og kirkegård er bemærkelsesværdig på flere måder: De er anlagt engang i 1000-årene og understøtter dermed teorien om at Hedeby og Slesvig i en periode fungerede samtidigt; komplekset blev nedlagt i begyndelsen af 1200-tallet for skaffe plads til en markedsplads, en be-givenhed, der er med til at understrege, at grundplanerne i vore middelalderbyer ikke er en uforanderlig størrelse, som nogle i de seneste år har villet hævde, men noget der var under konstant forandring, og sluttelig har netop denne markedsplads sikret, at kirkegårdens grave er de mest velbevarede, vi kender fra nordisk middelalder. Den nye torveplads var nemlig primært centrum for kvæghandel, hvilket har bevirket, at gravene igennem tiden er blevet dækket af et op til to meter tykt lag af komøg, der har forseglet gravene. Mange af de undersøgte 240 grave var enestående velbevarede, idet der var bevaret rester af de afdødes hår og hud, samt talrige tekstiler. På samme måde var mange kister intakte, hvilket bl.a. har indebåret, at flere af disse har kunnet dateres dendrokronologisk. Den ældste grav stammer fra 1080'erne, mens den yngste er fra kort efter 1205. Bemærkelsesværdig er bl.a. dateringen af trælåget over en tufstensgrav til »1082 eller kort derefter«.

Med dette nummer af serien *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* bliver denne betydningsfulde udgravning publiceret, og resultaterne dermed tilgængelig for et større publikum. Det er udgravningslederen dr. Hartwig Lüdtke, idag leder af Museet for Post- og Telekommunikation i Bonn, der på forbilledlig vis fremlægger resultaterne af udgravningen. Heri bliver udgravningens umiddelbare resultater

naturligvis beskrevet, men hele fundet sættes også ind i den politiske og ikke mindst kirkepolitiske sammenhæng i Danmark i den tidlige middelalder, og der lægges dermed nye brikker til vor viden om kirkens organisation i denne periode. Bogen rummer desuden væsentlige afhandlinger om gravenes tekstiler og om skeletmaterialet. Det er nemlig kendetegnende for de arkæologiske undersøgelser i Slesvig, at man bestandig har sørget for at inddrage specialstudier og de naturvidenskabelige discipliner i udgravningerne, og ikke mindst har sørget for at resultaterne heraf blev publiceret, bl.a. i den serie, som nærværende bog er en del af.

I dette bind beskriver dr. Inga Hägg fra Gottorp således i en spændende afhandling de fundne gravtekstiler og forsøger at komme med bud på den kristne symbolik, der ligger bag tekstilerne og de andre ting, der blev fundet i gravene. Dr. Gisela Grube fra universitetet i München beskriver den antropologiske bearbejdning af det enestående skeletmateriale. Her kan hun bl.a. konkludere, at levevilkårene i det tidlige- og høj-middelalderlige Slesvig synes at have været markant bedre, end de tilsvarende forhold i Mellem-europa, men at mange sygdomsspor, specielt synlige på benknoglerne, tyder på at mange har taget skade af at opholde sig og arbejde i et koldt og fugtigt klima. Interessant er ligeledes resultaterne af de gennemførte sporelementanalyser, der bl.a. dokumenterer, at kosten var varieret og næringsrig, med et indhold på over 50% animalsk protein, hvoraf hovedparten stammede fra oksekød og kun en mindre del fra fisk. Dipl.-biol. Gudrun Hühne-Osterloh analyserer sygdomssporene i skeletter af børn og unge og dipl.-biol. Hermann Piepenbrink fortæller om konserveringen af skeletmaterialet. Specielt de naturvidenskabelige artikler er ikke altid lige letlæste, men man kan kun beundre og glæde sig over den bekendte tyske grundighed, og inderligt ønske, at man i Danmark også indså nødvendigheden af, at udgravninger skal bearbejdes og publiceres ordentligt for at det fulde udbytte heraf kan opnås. Bl.a. er man i Tyskland nået langt videre i samarbejdet mellem arkæologi og forskellige naturvidenskabelige discipliner, end vi er herhjemme.

Det kan ikke nok understreges, at det her handler om væsentlige udgravningsresultater for forståelsen af dansk middelalder. Skønt sproget er tysk, er emnet dansk, og det er dansk middelalderforskning, der i de kommende år ikke kan komme uden om disse resultater, når kirkeorganisation, kirkebyggeri, tidlig bydannelselse og

menneskets levevilkår i dansk middelalder skal diskuteres!

Lennart S. Madsen

Knud Prange (red.): Det store i det små. Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling, København, 1997, 352 sider, 250 kr.

I 1995 kunne Lokalhistorisk Afdeling fejre 25 års jubilæum. Det er anledningen til dette let forsinkede jubilæumsskrift. Knud Prange har i alle årene fra 1970 siddet som leder af afdelingen, og skriftet kan tillige ses som en hyldest til ham og hans indsats.

Det store i det små afspejler først og fremmest variationen og bredden i den lokalhistoriske forskning og skrivning her ved århundredets slutning. I den faglige tradition måtte lokalhistorien længe nøjes med at holde sig i baggrunden. Det illustreres kun alt for godt af den omskiftelighed, der blev planerne om et lokalhistorisk institut ved Københavns Universitet til del.

Olaf Olsens artikel »Lokalhistorisk Institut forhistorie« ridser udviklingen op fra 1943, da hans far, professor Albert Olsen, tog initiativ til etablering af Institut for Lokalhistorisk Forskning. Forbilledet var det inden besættelsen oprettede Institut for Historie og Samfundskonomi og dets tværvidenskabelige samarbejde. Det nye lokalhistoriske institut led imidlertid en krank skæbne. Da initiativtageren og formanden blev arresteret af besættelsesmagten, forsvandt også den nye institut.

I anden halvdel af 1960'erne var der igen røre om lokalhistorien, men først i 1970, den 1. november, så en Lokalhistorisk Afdeling dagens lys som del af Historisk Institut og med lokaler på Landsarkivet for Sjælland. Tidspunktet faldt sammen med den eksplosionsagtige vækst i antallet af lokalhistoriske foreninger og arkiver ud over landet i kølvandet på kommunalreformen i 1970. Den folkelige lokalhistoriske interesse var til dels en protest mod nedlæggelsen af de små sognekommuner, dels en søgen efter lokal identitet i en verden præget af opbrud – ungdommens fra forældrene, studenternes fra professorerne og kvindernes fra mændene. Danmarks indtræden i De europæiske Fællesskaber i 1973 understregede også vigtigheden af at finde sine rødder.

Lokalhistorisk Afdeling blev ikke en del af studenterrøret, der gik gennem universitetsverdenen i årene omkring 1970. Det afspejles også i *Det store i det små*. Det er ikke oprørets historiske materialisme, der toner frem i jubilæumsskriftet, men udpræget solide traditionelle historiske artikler.

Niels Hybel beskæftiger sig med lokalhistorie og synet på middelalderens sidste århundreder, og ser lokalhistorien som en databank for den store historie. Det fører ham over i at se på lokalhistorien og teorierne. Kim Furdal præsenterer en konkret lokalhistorisk undersøgelse af Sdr. Bjert sogn, hvor han kommer rundt om mange sider af sognets udvikling.

Ole Degns artikel om Jens Sørensen søn, Søren Jensen eller Søren Sørensen undersøger reaktionerne på navnelovene af 1828 og 1856 i et jysk lokalsamfund – en fin præsentation af sammenhængen mellem rigs- og lokalhistorie.

Mere utraditionel er Johannes Møllgaards artikel om bondens dannelsesproces 1500-1800. Det lange tidsspand er usædvanligt i traditionel lokalhistorie, der typisk dyrker fordybelsen. Kombinationen af lokal historie og lange linier er spændende og åbner nye perspektiver.

I artiklen »Den svære vej fra land til by« tager forskningschefen ved Det kongelige Bibliotek, John T. Lauridsen, os med på en rejse tilbage i sin slægts historie og dens vandring fra land til by. Det er både en specifik slægts historie og en almen historie, i hvilken mange vil kunne genkende overgangen fra den landlige tilværelse til byens.

Jørgen Mikkelsens »Handlingen i de Smaae Købstæder bestaaer i dend bahre Credit« – er en gennemgang af de sjællandske købstæders økonomiske vilkår i 1700-tallet på grundlag af indberetninger. Vi får indblik i både håndværk og handel – indberetningerne er så godt som ene beklagelser over udviklingen. Købstæderne føler sig dels trængt af landhåndværket, og -handelen, dels af nabobyer herunder ikke mindst hovedstaden. Artiklen giver et godt indblik i forholdene i købstæderne før industrialiseringen og urbaniseringen satte ind.

Sven Lilja skriver om »Linköping i stort och litet perspektiv«. Artiklen tager udgangspunkt i en by og ser på dens forhold til omverdenen – i modsætning til ovennævnte af Jørgen Mikkelsen. De to artikler supplerer hinanden godt.

I Lars Nilssons artikel »När liten blev stor« er vi fremme i 1900-tallet og dermed midt i industrialiseringen i Sverige. Det er Sveriges nydannede byer, der behandles med vægt på den intensive urbaniseringsperiode 1910-1952.

Allan Tønnesens lille artikel om »Brødrene Binneballes baghold« behandler dels en dramatisk begivenhed dels gården Store Godthåbs historie.

Knud Pranges undersøgelse »Om degnekår i almindelighed og i særdeleshed« behandler dels degnen som type og institution, dels degneenken Anne Marie Jensdatter Winther og hendes slægt.

Erik Nørr bevæger sig op i hierarkiet i undersøgelsen af præster og deres historie med udgangspunkt i breve til en teologisk student un-

der det tidlige demokrati 1849-1860.

Jesper Godvin Hansen undersøger forholdet mellem mestre og svende i forbindelse med en arbejdskonflikt i begyndelsen af 1800-tallet – altså før industrialiseringen og den organiserede arbejderbevægelse. Men udgangspunktet er et gammelt industrielt foretagende – geværfabrikken i Hellebæk.

Kvindehistorien er repræsenteret ved Grete Signe Jensens artikel om lærerinden Johanne Blom, der blev valgt ind i Københavns Borgerrepræsentation ved det første valg i 1909, hvor kvinder havde fået kommunal valgret ved loven af 1908. Det er både en skildring af personen og af det engagement, der bar den tidlige kvindebevægelse frem.

En anden kvindehistorie får vi i Agnete Goth Paaschburgs artikel om en slægtning Ane Jensdatter Goth og hendes omskiftelige skæbne i første halvdel af 1800-årene.

Ind imellem får vi præsenteret to menneskeskæbner Steens og Margrethes i Poul Steens »Den uheldige glarmester«, det er både biografier og lokalhistorie.

Jubilæumsskriftet slutter med Ingrid Marqussens artikel om, hvad en skoleprotokol fra Landerslev i slutningen af 1700-tallet kan fortælle. Det tilsyneladende trivielle indhold bliver i forfatterens perspektivering en spændende fortælling om forholdet mellem individets indlæring af pligt og ret og demokratiets udvikling.

Artiklerne bringer os vidt omkring i lokalhistorien og viser et blomstrende miljø udsprunget af Lokalhistorisk Afdeling. Den præsenteres indledningsvis af Knud Prange.

Det store i det små viser, at lokalhistorien i perioden siden etableringen af Lokalhistorisk Afdeling har bevæget sig med syvmileskridt ud af raritetskabinettet.

Søren Federspiel

Birgitte Bøggild Johannsen. Hugo Johannsen (m.fl.): Lyngby kirke. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune, 1997, 156 sider, 128 kr.

Lyngby kirke er nok den af det nordlige Københavns middelalderkirker, som er mest synlig. Dens tårn kan endnu ses i visuel konkurrence med Lyngby Storcenter fra Helsingørmotorvejen og Ermelundsdaalen, fra den lokale bane (Nærumbanen), og for trafikanten på Lyngby Hovedgades nordlige del ligger den både ganske nær og lidt distant på sin høje bakketop i Lyngbys nordende.

En nøjere beskrivelse af kirken til glæde for de mange, der passerer den hver dag, er en op-

lagt opgave for det lokale historisk-topografiske selskab. Og ved hjælp af veloplagte og vidende forfattere, fotografer, et godt trykkeri, og et praktisk bogformat (A 5 + en cm i bredden) er opgaven lykkedes. Som hovedforfattere har man fundet et par, der både er lokale og brugere af kirken og som er eksperter: Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen, begge ansat ved *Danmarks Kirker*, han ledende redaktør i 1979. Derudover er organist Ole Olesen og arkivleder i Byhistorisk Samling i Lyngby Jeppe Tønsberg forfattere.

Bogens omfang er en hel del større end omtalen i *Danmarks Kirker* (23 sider, ca. 1945), men på en måde kan man anse bogen for at være en ajourføring af den gamle artikel i *Danmarks Kirker*, uden dens snævre rammer. Dispositionen er klar og kapitlerne tilpas korte, men kapitloverskrifterne betoner et andet syn end det rent bygningsarkæologiske. For eksempel behandles de kendte kalkmalerier under overskriften »Det senmiddelalderlige kirkerums indretning og udsmykning«. Det er med andre ord tilstræbt at beskrive kirkens fysiske liv gennem de 800 år i lyset af, hvorledes den har været brugt af menigheden.

Måske har denne synsvinkel betydet en friskhed i beskrivelserne, som når det om kalkmalerierne siges: »*der er langfra tale om fremragende kunst. Billederne er middelmådige gengivelser af menneskelegemet, af bevægelser og ansigtstyper, af klædedragtens enkeltheder og rummet omkring personerne; men fortælleglæden og sansen for de finurlige detaljer er bestandig til stede*«. Fulgt af 23 siders gennemgang med fine nyoptagelser, enkelte i farver. Altertavlen beskrives ligeledes indgående: »*et kraftfuldt højrenæssancearbejde fra o. 1600, men fremtræder nu i væsentlig ændret skikkelse og domineres af C.W. Eckersbergs store maleri fra 1829 samt af rammeværkets moderne staffering; sidstnævnte er holdt i en stærk blå farve, suppleret af gråt, rigeligt guld*«. Her kunne man savne en lignende karsk bemærkning som ved kalkmalerierne. Altertavlen er nærmest blevet groft mishandlet, hvilket ses af et billede, der viser altertavlen uden Eckersbergs fade maleri. Ejendommeligt nok påpeges det, at den eneste kendte altertavle fra samme værksted står i nabokirken i Søllerød. Den har også fået et nyere søldadent maleri i hovedfeltet, men stafferingen er nærmere originalen.

Kirkens orgler gennem tiderne (siden det første fra 1805) beskrives, så at ikke-orgelkendere også får god besked: »*Man kan måske bedst forstå orglets opbygning ved at forestille sig, at der står et helt orkester oppe på orgelpulpituret, og at dette orkester består af fire forskellige instrumentalgrupper. Disse fire grupper udgør hver især en afsluttet helhed, men er tillige sluttet sammen på en sådan måde, at det er muligt at*

styre dem centralt, idet hver af dem har sit eget klaviatur på spillebordet.

Det giver næsten sig selv, at arkivets leder Jeppe Tønsberg har skrevet om kirkegården og dens monumenter, idet han tidligere har beskrevet kirkegården i 1980, baseret på en registrering i 1979. Det kan overraske, at det samlede antal gravsteder, trods tydelig kraftig udtynding siden den var i aktiv brug, stadig omfatter et skatkammer af i alt 278 monumenter på den særprægede, næsten lodrette kirkegård.

Skulle en lille anke fremsættes, må det være manglen på målepinde ved de meget smukke opmålingstegninger. Illustrationsteksten siger ganske vist 1:300, men reprometoderne i vore dage kan let snyde. Planen af kirken forrest i bogen (s. 17), der har målepind, afslører at målforholdet ikke passer helt (24 meter skal være 8 cm, men er kun 7,95 cm), og opmålingstegningerne side 106-108 holder tilsyneladende ganske samme mål. Det er selvfølgelig bagatelagtigt – men med vore dages fotokopimaskiner, er det godt, at målestokken følger med, når man en dag (mis)bruger kort, planer osv til andre formål. Planen over kirkegården mangler både målforhold, målepind – og nordpil (*»nord til højre«* er ikke helt nok)! Endelig mangler der de mest elementære biografiske oplysninger om forfatterne. Derimod er noteapparatet forment. Det kan i mange forhold kan bringe læseren videre – og bevidner skribenternes omfattende kildemateriale.

Lyngby-selskabet har i øvrigt haft kvaler med årbogsnummereringen. Denne sidste har fået årstallene 1995-97. Men i 1996 udsendtes (også som medlemspublikation) det mindst fire gange større værk *Lyngby Hovedgade – en registrant over Hovedgadens bygninger*, som det tog to år at skrive. Derfor kom der ikke årbog 1995. Men har man Lyngby-årbøger i normalformatet stående samlet i sin reol, er der nu orden i sagerne igen – forudsat at 1996-årbogen stilles andetsteds (som den professionelle bibliotekar vil gøre: *Hovedgaden* anbringes under 71.64, mens de øvrige findes under 46.4).

Jens Johansen

Ole Raakjær, Erik Lottrup, Birgitte Bech, Peter Bøllingtoft, Viggo Petersen: Sulsted Kirke. Udgivet af Sulsted Menighedsråd, 1996, 88 s., ill.

I Sulsted havde man i menighedsrådet, som så mange steder, længe næret et ønske om at få produceret en bog om kirkens historie. Frem for at overlade opgaven til en enkelt forfatter, eller sammensætte en forfattergruppe efter de forhåndenværende skribenters princip, valgte man

i Sulsted en lidt mere utraditionel løsning, nemlig at lade fire håndplukkede kendere undersøge og skrive om hver deres område. Forfatterne til bogen *Sulsted Kirke* er sognepræst i Sulsted sogn, cand.theol. Ole Raakjær, lokalhistoriker Erik Lottrup, cand.theol. og cand.mag. Birgitte Bech, konservator ved Kalkmalerisektionen, Nationalmuseets Bevaringsafdeling Peter Bøllingtoft, og museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum, cand.mag. Viggo Petersen. Et stærkt hold, som det vil ses.

Bogen, der er produceret med støtte fra nationale fonde og lokale donatorer, er nydeligt fremstillet, rigt illustreret med sort/hvid og farvefotos, gamle og nye optagelser. De fine, nye farveoptagelser skyldes især Roberto Fortuna, Nationalmuseet, og Jan Slot-Carlsen, Aalborg Historiske Museum. I betragtning af det klassiske format er det med nogen forbavelse man ser, at bogens brødtekst er tospaltet opsat. Spaltevis opsætning kan være meget godt i tidsskrifter og i bøger, hvor formatet betinger en sådan, men i dette tilfælde er opsætningen udtryk for en typografisk uskik, om end det naturligvis kan siges at være en smagssag. Og når vi nu er ved malurten bør det nævnes, at man har glemt at anføre noget så essentielt som udgivelsesår på titelark og i kolofonen.

Bogen indledes med forord af menighedsrådsformand Leif Larsen. Første afsnit er skrevet af Ole Raakjær, der under titlen *»Kirken – af levende stene«*, behandler emner som kirken som museum eller brugsrum, gammeldags eller moderne og livet i kirken. Blandt Raakjærs pointer er, at kirken må turde stille krav, hvis den vil hævde sig som andet end blot et hus, hvor man indleder en fest. Raakjærs afsnit er således på en gang aktuelt og polemisk, og et forsøg på at placere liv og ånd i den bygning, som bogen handler om.

Fra ånd til bygning kommer vi med Erik Lottrups afsnit *»Sulsted Kirke gennem tiderne«*. Lottrup redegør velskrevet og overbevisende for bygningshistoriske hovedtræk, og mere detaljeret om ejerforhold og disses betydning for kirken, og for de spor, som ejerne har sat sig i Sulsted kirke, bl.a. de fornemme epitafier, som nu kun findes i brudstykker, men som kendes fra ældre gengivelser.

Fra den mere generelle, lokale sogne- og kirkehistorie, kommer vi til det mere specielle med Birgitte Bechs store afsnit *»Sulsted Kirkes Kalkmalerier«*. Netop kalkmalerierne er et af de forhold, der gør Sulsted kirke til noget særligt. Her er nemlig ikke tale om romanske eller gotiske kalkmalerier, dvs. katolsk kirkeudsmykning, men om en reformationssamtidig, fuldstændig sammenhængende komposition, med fremstilling af i alt 22 detaljerige scener fra Jesu liv og død. Udsmykningen er udført i 1548, kun tolv år efter reformationen i Danmark, hvilket

netop har forlenet billederne med adskillige interessante aspekter, såvel med hensyn til billedernes teologiske indhold, som de kunsthistoriske problemer og perspektiver, disse rummer. Ud over den præcise gennemgang, herunder påvisning af forlæg m.v., glimrer Birgitte Bechs analyse ved behandlingen af elementer, der skal tilskrives billedernes tilblivelsestidspunkt, nemlig det forhold, at mange enkeltheder i Sulsted kirkes kalkmalerier har et klart katolsk præg. På den anden side er Sulsted-malerierne også utvetydigt reformatoriske. De rummer en tekstnær, kronologisk fremadskriden, dvs. en bibelnærhed i motiv og fremstilling, som betød mere for Luther end for den katolske kirke. I deres anlæg er billederne i Sulsted således både gotiske, katolske, og i den samlede komposition, i den bibelske fortællings fremadskriden, tydeligt reformatoriske. Der er elementer i billederne, som er i modstrid med såvel den katolske som den lutherske kirke, hvilket skyldes at Sulsted-udsmykningen kan karakteriseres som et overgangsfænomen mellem katolicisme og lutherdom. Birgitte Bech kalder udsmykningen kompromissøgende i forhold til den generation, der var vokset op under katolicismen; en interessant konklusion, som gør studiet af billederne perspektivrigt.

Århundrederne går ikke sporløst hen over bygning og bemaling. I Sulsted kirke var skaderne efterhånden så omfattende, at man i begyndelsen af 1990'erne fik lavet et restaureringsforslag. Det efterfølgende store restaureringsarbejde, er beskrevet af Peter Bøllingtoft i afsnittet »Restaurering af kirkens kalkmalerier fra forrige århundrede og frem til 1995«. Det er en god, og i dette tilfælde oplagt idé, at lade konservatoren selv komme til orde. Her bliver det i en velskrevet opsats, der – som titlen siger – tillige angiver kirkens restaureringshistorie i de seneste godt 100 år. Dette er naturligvis interessant for Sulsted kirkes vedkommende, men også som generel restaureringshistorie betragtet.

Bogen afsluttes med afsnittet »Inventaret« af Viggo Petersen. Sulsted kirke har et fornemt inventar, for størstedelens vedkommende bekostet af Styge Høg til Vang, og fremstillet af Aalborg-håndværkere omkring år 1600, hvilket forfatteren med sit store kendskab til området og perioden dokumenterer. Stykke for stykke gennemgås og forklares kirkens inventar, fra den imponerende renæssancealtartavle og den fine døbefont af træ, til lysekroner, fattigblok og salmenummertavler, på den måde, der er så typisk for Viggo Petersens kirkehistoriske arbejder: Teksten er velskrevet og indeholder et væld af oplysninger, som kun findes frem ved grundige og tidkrævende kildestudier. De mange detaljer til trods mister man på intet tidspunkt overblikket. Analysen og fremstillingen af Sulsted kirkes inventar er klar og afrundet, og udgør en smuk af-

slutning på bogen. Sulsted kirkes kalkmalerier kan betyde, at man overser kirkens øvrige fortrin; alene inventaret gør Sulsted kirke et besøg værd.

Skønt de fire forfatters bidrag er vidt forskellige i tilgangsvinkel, indhold og form, er bogen blevet et helstøbt arbejde, hvilket dels skyldes, at forfatterne kan deres kram, dels at Sulsted kirke i særlig grad er karakteriseret ved skiftende epokers nedslag, som behandles udførligt af de respektive forfattere. Metoden er ikke ufarlig, og kan ende som en række torsoer, men i Sulsted har man fået sammenhæng i tingene. Har man således ønsket og midlerne til at få skrevet en monografi om sin lokale kirke, men ikke en enkelt forfatter, som magter at påtage sig opgaven, da kan det være en farbar løsning at gøre som i Sulsted, nemlig med – må man formode – lidt tålmodighed finde frem til folk, der kender de enkelte emnekredse, og så få de forskellige bidrag til at gå op i en helhed, såvel ved redaktion af bogen, som ved de enkelte afsnits anlæg og ved forfatternes professionalisme. Bogen om Sulsted kirke viser, at det kan lade sig gøre.

Henrik Gjode Nielsen

Jens Vellef (red.): Braut 1. Nordiske vejhistoriske studier. Udgivet af Dansk Vejmuseum i samarbejde med Finlands Vægmuseum, Norsk Vegmuseum og Vægverkets Museum, Sverige Viborg 1996, 256 s., ill. Kan også købes gennem Dansk Vejhistorisk Selskab, 200 kr.

I 1993 fejredes 200-året for vejforordningen af 13. december 1793. Den var led i det reformarbejde, som blev gennemført i 1780'erne og 1790'erne under ledelse af Rentekammerets chef Chr. Ditlev Reventlow, og som jo bl.a. også omfattede landboreformerne. Vejforordningen af 1793 udstak varige rammer for det danske vejvæsen bl.a. gennem opdelingen af vejnettet i hovedlandeveje, landeveje og biveje. Lejligheden fejredes med et symposium arrangeret af Dansk Vejmuseum i samarbejde med vejmuiseerne i andre nordiske lande. Det er de 17 indlæg fra symposiet, som nu foreligger i form af en publikation. Tanken er med dette bind at indlede en vejhistorisk skriftrække, som på skift skal udgives af de nordiske vejmuiseer. Stafetten er gået videre til Norge. For projektets overlevelse må vi håbe, at vejmuiseet kan genoprettes, inden turen næste gang kommer til Danmark. Dansk Vejmuseum, som var stiftet i 1991, gik nemlig i 1995 i betalingsstandsning, og dets samlinger er depo-

neret. Dette er baggrunden for, at det er Dansk Vejhistorisk Selskab (oprettet i 1982), som står for distributionen.

Vejhistorie har haft mange dyrkere i Danmark og berører emner inden for topografi, teknik og logistik og inddrager såmænd også arkæologi, sproghistorie, forvaltningshistorie og kulturhistorie. Blandt bindets emner er vejhistorisk forskning i Finland og Norge, vejadministration på overordnet plan i Danmark og Sverige, enkelte vej- og broanlægs historie og milepæle i flere nordiske lande. Tidsmæssigt spænder bidragene fra fhv. vejdirektør Per Milners skildring af danske motorveje og til arkæologen Georg Kunwald redegørelse for sine nu klassiske undersøgelser af oldtids- og middelalderanlæggene ved Broskov i Sydsjælland. Øvrige danske bidragydere er Kirsten-Elisabeth Høgsbro og Jens Velle, der skriver om broer, Jens Johansen, der skriver om milepæle, Steffen Elmer Jørgensen, som skildrer den franske vejingeniør Marmillods fortrædeligheder i dansk tjeneste i 1770'erne, og tidligere formand for Dansk Vejhistorisk Selskab Morten Ludvigsen, som på baggrund af den franske konges mislykkede flugt i sommeren 1791 giver et rids af det franske postvæsens og ruternes daværende virkemåde. Derved yder han bindets eneste trafikhistoriske bidrag.

Navnet *Braut* er oldnordisk for vej, der er ryddet eller brudt gennem terrænhindringer. I denne betydning er ordet endnu levende i vestnordisk. Forskelle i natur mellem Danmark og de øvrige nordiske lande har selvstændigt præget vejteknikken og vejadministrationen i landene forskelligt, men forskellene er jo nok et studium værd. Det er sprogforskeren Allan Karker, som forklarer ordet *Braut* og andre ord udi det trafikale. Som navn til en skriftserie under etablering er navnet egentlig ganske velvalgt.

Michael Hertz

Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 1720-1870, bind 2. Udgivet af Århus byhistoriske Udvalg, 1997, 378 s., ill. 400 kr.

En gammel by er Århus, og som stiftsby og amtmandssæde har byen hørt til blandt de mere betydende i riget; men i hovedparten af perioden, som behandles i dette bind af byhistorien, stod Århus i folketal tilbage for jyske stæder som Ålborg og Randers, og Århus kunne ikke true Odense på rangen som Danmarks næststørste by. Fremstillingen indleder med byens skrantende vækst efter Den store nordiske Krig og slutter på det tidspunkt, hvor Århus er rykket op på pladsen som Jyllands største by og snart skulle indtage pladsen som den største i Danmark ef-

ter hovedstaden. Ikke mindst en solid fremgang i byens handel førte til stærk vækst i det 19. århundrede men også den trafikale udvikling i forbindelse med anlæggelsen af den jyske jernbane har haft indflydelse. Nyt for anmelderen er, at Århus før Den store nordiske Krig havde en betydelig handelsflåde – i år 1700 den største af kongeriget provinsbyer. Krigens tab og en erhvervspolitik, som begunstigede København, satte Århus tilbage.

Læsere af de allerede udkomne bind af byhistorien vil genkende den slagfaste disponering af stoffet i de fire gennemgående temaer: Byens rum, byens mennesker, byens liv og byens styre. Tematiseringen forløser fremstillingen godt også i dette bind. Man føres godt rundt i tid og stof og kan iøvrigt glæde sig over, at Århus har et aktivt lokalhistorisk miljø, og at forfatterne til bindet kan vælge skønsomt blandt frugterne af ældre forskerflid. Desuden giver den indforståede brug af gade- og firmanavne udenbys læsere fornemmelsen af næsten at være optaget i det gode selskab.

I et indledende og meget velstøbt afsnit om byens rum blænder arkitekt Bue Beck op med billedet af det krigshærgede land i 1720 og lader os følge ændringerne i topografi, byplan og arkitekturhistorie gennem de næste 150 år. Afsnittet om byens mennesker er delt mellem Thomas Bloch Ravn, som tager sig af »Befolkningsforhold og mennesker«, og Birgitte Kjær, som skriver om »Sociale forhold og det daglige liv«. Lokalhistorie kan bl.a. gå på at eksemplificere udviklingens generelle træk i udviklingen gennem lokalt materiale, og det sker i Thomas Bloch Ravns afsnit med temaer, som også spores i Erik Korr Johansens senere afsnit om næringslivet. Individualisering og fri konkurrence afløser laugstidens solidaritet og egalitet; kapitalistisk tankemåde indføres, og standssamfundet omstøbes. Birgitte Kjær går tæt på, lader os lugte til byen og udnytter skiftearkivalier til at kigge i folks dragkister.

I det tredje hovedafsnit tager arkivar Erik Korr Johansen sig af »Næringslivet«, arkivar Ib Gejl skildrer velopløst »Kultur og fritid«, herunder biedermeier-livet i de musikalske og dramatiske foreninger og klubber. Embedsfamilier og det ikke ubetydelige militære element i form af garnisonerede officerer bidrog aktivt til byens selskabsliv. Henning Spore Nielsen slutter denne del af fremstillingen med en udførlig redegørelse for købstadens uddannelsessystem. Fatigskolens, borgerskolens, private institutter og latinskolens personale vises os i glimt. I kredsen af udmærkede hædersmænd savner jeg dog et portræt – af lægen J.R. Hübertz, som under sit Århusophold indsamlede og siden publicerede tre bind *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus* (1846) og dermed ydede stærkt og tidligt bidrag til studiet af byens historie.

I det allersidste afsnit om byens styre fører overarkivar Henrik Fode ikke bare købstadens men også sognekommunernes og amtets embedsapparat frem for læseren. Selvstændige og ikke ganske uegennyttige var de storborgere i Århus, som i 1700-tallets første årtier udfyldte posten som magistratspersoner. I 1740 nærmest gennemtvang stiftamtmand Jacob Benzon, at borgmestre og råd i Århus delte magten med et nyt institut, de eligerede borgere. Enkelte købstæder havde fra middelalderen bevaret et sådant repræsentativt organ, i andre byer herunder Århus indførtes det altså under enevælden. Med tiden fik de eligerede borgere stigende indflydelse, mens de borgerligt besatte borgmester- og rådmandsembeder aftog i betydning og tal og henimod år 1800 afløstes af professionelle juridisk uddannede og kongeligt udnævnte embedsmænd. Den historie kendes også i andre byer. I 1837 indførtes valgte borgerrepræsentanter, som igen i 1868 afløstes af en kommunalbestyrelse. Foruden stiftamtmand, biskop og garnison var Århus sæde for et toldkontor og fra 1837 for Nationalbankens jyske bankkontor; og også disse statslige institutioner i byen får et kort ord med på vejen.

Bindet er velillustreret, læsningen byder på appetitlige oplevelser. Jeg synes, vi har fået en god og moderne byhistorie ud af anstrengelserne.

Michael Hertz

Henning Poulsen (udg.): Skonnerten Skibladner af Rødvig. Beretninger fra en skipper og hans familie på Stevns, Østsjællands Museumsforening, 1997, 100 s., ill., 160 kr.

Mange lokalhistoriske arkiver og museer yder en fortjenstfuld indsats blandt andet på publikationsfronten. Et fint eksempel er bogen om Jens Peter Nielsen (1853-1942), hans familie og lokalsamfund på Stevns. Det nydelige værk består – foruden udgiverens kompetente introduktion – af fire dele: For det første Jens Peter Niensens erindringer om sit liv i perioden fra 1853 til 1924, for det andet hans dagbog fra et togt som værnepligtig på korvetten *Dagmar* til Middelhavet 1875-1876, for det tredje en af hans døtres erindringer om barndomshjemmet og slægten, samt for det fjerde en anden datters ganske korte højskolestil om en rejse med faderen på hans skib i 1908.

Alt i alt giver bogen et godt og spændende indtryk af familiens nøjsomme tilværelse og især af familiefaderens liv til søs. Efter konfirmationen kom han ud som sejlkarl hos lokale bådførere i fart med kridt fra Stevns Klint til

København, Køge og Præstø. Allerede som nit-tenårig købte han sig imidlertid sin egen dæksbåd *Marie*, som i kridtfarten gav en pæn indtjening. I 1881 kunne Jens Peter Nielsen lade sig bygge en jagt og give den navnet *Skibladner* (efter de gamle guders vidunderlige skib, der var bygget af dværge og både kunne sejle over havet og gennem luften og endda klappes sammen efter brug). Jagten kunne med fordel laste den anden lokale eksportartikel kugleflint; men efterhånden gik Nielsen over i almindelig blandet fragtfart i hele Østersøen og de indre danske farvande med korn, oliekgager, tømmer, stensalt, byggesten, sukker, cement og så videre. Nettoindtjeningen var ikke ringe. Skønt han ingen navigationseksamen havde, gik det godt, og han fik i 1890 bygget en skonnert på 44 bruttotons, som fik det gode navn *Skibladner*, og som gik i samme blandede fragtfart blandt andet med singels til det nye rådhus i København. I 1902 fik han atter bygget sig en ny *Skibladner*, denne gang en skonnert på 54 bruttotons.

Med beskrivelsen af disse fartøjers fart gives i virkeligheden en udmærket gennemgang af de mindre sejskibes vilkår i en periode, som var karakteriseret ved overgangen fra sejl til damp – selve fartøjerne, livet ombord, kampen om givtige fragter, længselen hjem, økonomien i erhvervet, relationerne mellem sø og land og så videre.

Jens Peter Nielsen var hjemme hver vinter, når skibet var lagt op, og efterhånden kom der ni børn i familien, så der måtte også investeres i bygning af et nyt hus i Rødvig. I 1913 gik han i land og etablerede sig som skibsmægler der i byen – på et gunstigt tidspunkt, hvor konjunkturerne for neutral dansk søfart snart gik på himmelflugt. Han var med til at starte et lokalt søassurancekompagni og var i det hele taget et aktivt medlem af lokalsamfundet.

Stevnske læsere vil givetvis sætte pris på beskrivelserne af lokale forhold og ikke mindst på de mange illustrationer, som viser hvordan egnen og dens beboere så ud omkring 1900. Af mere generel interesse er bogens konkrete beskrivelse af typisk dansk småskibsfart fra 1860'erne til 1910'erne.

Erik Gøbel

Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844. Odense Universitets Forlag, 1997, 293 s., 200 kr.

Anders Enevig har netop udgivet andet bind i en serie på i alt fire bind, som har til formål at udgøre en registrant over gøgl og cirkus i Odense inden for perioden 1640-1940. Enevig har skrevet adskillige bøger om gøgl og cirkus, bl.a. tre-

bindsværket *Cirkus i Danmark*. Tillige har han igennem en årrække været passioneret samler af cirkushistoriske ting og arkivalier. En god del af sin store private samling har Enevig efterhånden afleveret til offentlige institutioner som Stadsarkivet i Odense, Det Kongelige Bibliotek, Dansk Folkemindesamling, Cirkusmuseet i Rold og Nationalmuseet.

Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844 indeholder et kort forord med bl.a. Enevigs syn på den overordnede cirkushistoriske udvikling. Derefter følger samtlige annoncer og avisartikler, som har været bragt i *Odense Avis* og *Odense Stifttidende* om gøgler- og artistoptræden inden for perioden 1826-1844. Bogen afsluttes med litteraturliste, billed- og personregister.

Det er en trykt materialesamling, som er blevet til på baggrund af Enevigs gennemgang af tidens aviser, og som sådan vil bogen kunne udgøre et værdifuldt værktøj ved fremtidig forskning inden for emmerne gøgl og cirkus. Især det samlede værk på fire bind vil kunne få betydning for belysningen af den cirkushistoriske udvikling gennem 400 år.

Udgivelsens almene interesseværdi ville dog være blevet betydelig forhøjet, hvis Enevig – eller måske en historiekundig medforfatter – indledningsvis havde indføjet et lille afsnit om den lokalitet, som materialesamlingen udspringer af, nemlig 1800-tallets Odense og byens ca. 9000 indbyggere, som købte aviserne og så de rejsende folks optræden. Men ét er den almene formidling, noget andet et brugbart forskningsredskab. Set på denne baggrund har bogen dog også et par små skønhedspletter. I forskningsøjemed ville det f.eks. være ønskeligt, at bogen indeholdt et sted- og sagregister. Ikke desto mindre er der dog tale om endnu et værdifuldt bidrag til den fremtidige forskning i cirkushistorie, som vil være Enevig tak skyldig i mange sammenhænge.

Susanne Lisewski Svendsen

Kerstin Arcadius: Museum på svenska. Läns museerna och kulturhistorien. Nordiska museets förlag 1997, 329 s.

Det er en meget spændende og meget velkrevet bog, som Kerstin Arcadius har barslet med – en bog, hvis danske modstykke er stærkt savnet.

Museum på svenska undersøger gennem fem punktstudier de svenske lensmuseers historie fra 1950'ernes midte og frem til 1939, inspireret af Fernand Braudels tre niveauer i historien: hændelserne, konjunkturerne og strukturerne (la longue durée). De fem punktstudier dykker ned i Örebro 1906, Växjö 1870, Göteborg 1906, Västerås 1924 og Stockholm 1933 og begynder

hver med en begivenhed, som tegner nogle afgørende tendenser i tiden. Forfatteren gør opmærksom på, at der ikke er tale om absolutte periodiseringer, men bidrag til en tidsstruktur, bygget på det, som forfatteren opfatter som »görandets dominerande inriktning«, en aflæsning af virksomhedens konjunkturer, kondenseret i de aktive verber: pleje, samle, ordne, organisere og konsolidere.

Museumsfænomenet er opstået i kølvandet på de moderne samfund og forskellene mellem Danmark og Sverige er på dette punkt formentlig ikke store. Indtil 1. fase af Danmarks industrialisering 1850-1920 tog fart, bestod den danske bykultur af residensstaden København og en række købstæder; en struktur, som var uændret stort set siden middelalderen. Specielt i første halvdel af dette århundrede gennemgik de danske byer en voldsom udvikling i form af øget bebyggelsesgrad, saneringer, øget trafik og industriel vækst, sammenfaldende med begyndelsen og fremvæksten af museumsvesenet og fortidsmindebevaringen, som for alvor tog fart i århundredets første årtier. Det er karakteristisk, at Arcadius' bog tager sin begyndelse i 1857 med jernbanens komme til Örebro.

Det er netop denne fundamentale dobbeltsidighed, der er bogens udgangspunkt: at museer grundlæggende er et moderne fænomen, og at den modsætning mellem det moderne og det traditionelle, som er knyttet til museumsfænomenet, er et produkt af det moderne, forstået som et behov for noget historisk, vedvarende, kontinuerligt og gammelt. Nøglebegreberne for Arcadius er permanens eller varighed og deltagelse. Permanens blev et nøglebegreb i og med, at truslerne mod det, der var, antog såvel fysisk karakter (forfald eller ødelæggelse) og mental karakter (at det blev glemt). Deltagelse blev et andet nøglebegreb, fordi arbejdet med de tidligste museer og fortidsminder inden professionaliseringen af dette arbejde opbød mulighederne for nye sociale tilhørsforhold og fællesskaber.

Arcadius kommer godt og velkrevet rundt om forholdet mellem tekst og genstande, opkomsten af termen *kulturhistorie* som en adskillelse fra den etablerede disciplin historie, professionaliseringen af museumsvesenet, der tager sin spæde begyndelse i Göteborg i 1906 med dannelsen af Svenska Museiföreningen, forholdet til kunsthistorien, den øgede prioritering af arbejdet med fortidsminderne, udviklingen af feltarbejdet, og forholdet mellem museums-genstand og fortidsminde. Hun har desuden undervejs flere tankevækkende pointer, såsom gamle brugs-genstande, der oplevede en transformation fra at være ragelse (»skräp«) til at blive museums-genstande, eller påpegningsen af sammenknytningen mellem museerne og varesamfundet, hvor de store udstillinger fik form af at være fremvisning af varer.

Arcadius berører derimod ikke refleksionen over kulturhistorien. Der sker jo det interessante herhjemme, at centralt placerede, professionelt uddannede museumsfolk sideløbende med museumsudstillingerne, arbejdet med fortidsminderne, arkivalier og fotografier begynder at reflektere over kulturhistoriens metode og genstand. Det er formentlig en udvikling, der skal ses parallelt med professionaliseringen af museumsvæsenet – og heriblandt skal nævnes et navn som Hugo Matthiessen, ansat ved Nationalmuseet i fire årtier, der allerede på et tidligt tidspunkt begynder at reflektere over kulturhistoriens metode, terminologi og genstand og i løbet af en længere årrække udgiver flere byhistoriske analyser, overvejelser af forholdet mellem landskab og kultur og nogle etnologisk prægede helhedsanalyser (som f.eks. *Middelalderlige Byer*, 1927, *Viborg Veje*, 1933 eller *Limfjorden Fortøninger og Strejfflys* fra 1936).

Arcadius påpeger, hvilket er ganske rigtigt, at der i Sverige som sådan ikke var noget centralt museum, der fastlagde et fælles museumsbegreb. Både i Danmark og Norge blev museerne derimod et begreb, skabt i relation til centrale forbilleder; i Danmark spillede Nationalmuseet en afgørende rolle. I Sverige fandtes Artur Hazelius' folkemuseum Skansen, men det var ikke i den forstand Nationalmuseum. Det kan muligvis have spillet en rolle. I Danmark har tilstedeværelsen af et centralt placeret, professionelt uddannet museumsmiljø i København givetvis haft en medindflydelse på det forhold, at man begyndende reflekterer over, hvad man gør, hvorfor man gør det, og hvordan man gør det. Men det undskylder stadig ikke Arcadius, som med sin bog er med til at fastholde, at museumsvæsen er en praktisk disciplin uden nærmere teoretisk eftertanke. Det er jo ikke kun udviklingen, der har sat dagsordenen for museerne; museerne har jo også selv været med til at sætte og bestemme dagsordenen.

Det er dog kun en lille skønhedsplet på en ellers god og velskrevet bog, hvis danske sidestykke stærkt savnes. Herhjemme mangler der grundlæggende analyser, for eksempel af Nationalmuseets rolle i forhold til de lokale museer. Niels Løgager Nielsens *Den højstegne lokalfølelse*, Århus 1986 er en udmærket analyse af forholdet mellem Nationalmuseets 1. afdeling og de lokale museer, og undertegnede har i et speciale fra 1995 *Købstad og kulturlandskab. Centrale temaer i Hugo Matthiessens museale virksomhed og kulturhistoriske forfatterskab. Bidrag til en afklaring af begrebet »dansk kulturlandskab«* fra Aarhus Universitet kort berørt forholdet mellem Nationalmuseets 2. afdeling og de lokale museer i første halvdel af det 20. århundrede. Gyldendals Danmarks historie bd. 10, *Historiens Historie*, København 1992, lapper en del af hullet, men er kun en oversigtsfremstilling. Jør-

gen Jensens bog *Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet*, København 1992 slutter sin gennemgang af Nationalmuseets tidligste historie i 1850'erne. Men for det 20. århundredes vedkommende er der faktisk – stort set – ingenting.

Holger Rasmussens *Dansk museumshistorie* fra 1979 er en traditionelt anlagt kronologisk beskrivelse af dansk museumshistorie, og det er udmærket gjort. Men det er – nu snart tyve år efter – på tide, at vi på dansk grund får en grundlæggende analyse af »museum på dansk«, der som Kerstin Arcadius forholder museerne til centrale begreber om modernitet, genstande, fortidsminder og arkivalier, funktionalitet og æsteticitet, menneskets erobring af sin egen historicitet, varighed og deltagelse – og også gerne til den begyndende refleksion over kulturhistoriens metode og genstand. Der eksisterer ingen samlet behandling af emnet herhjemme, og det er et højt forsømt område.

Helga Mohr

Jacob B. Jensen (red.): Søren Knudsen: Lykkelig jeg der så det ... Rejsedagbøger 1899-1903. Glud Museums Forlag 1997, 388 s., ill., 348 kr.

Tiden omkring år 1900 er særdeles vigtig i en dansk kulturhistorisk sammenhæng, og med god grund er der i disse år kommet en fornyet interesse for de kulturhistoriske museer, der så dagens lys på begge sider af århundredskiftet. De fik nemlig indflydelse på historiesyn og national selvforståelse op i vor egen tid, og det har bl.a. af den grund betydning at komme bag om de holdninger og indtryk, der førte til museumsdannelsen. Initiativtagerne til de nye lokalmuseer var tit selv lærde i museumssammenhæng, men vidende fra rejser og anden faglig uddannelse. Søren Knudsen, der i 1912 stiftede Glud Museum syd for Horsens, var den type. Han var håndværker, maler, men fra dreng historisk interesseret, og da han som godt 20-årig omkring århundredskiftet drog ud i verden, skrev og tegnede han flere hæfter fulde af sine indtryk. De er lykkeligvis bevaret og nu udgivet af Glud Museum som en overordentlig smuk og indbydende bog. Den er fuld af Søren Knudsens skitser og farvelagte tegninger. Det er ikke stor kunst, men billederne virker sandfærdige, og de er i sig selv en spændende kilde til byggeskik, landskaber og folkeliv i et stykke af tidens Europa.

Museumsinspektør Jacob B. Jensen har skrevet en udmærket indledning til rejsedagbøgerne og leder derved læseren på vej til Søren Knudsens væsen og verden. Dagbøgerne var ikke beregnet til udgivelse. Det er deres styrke, og det

der giver det autentiske præg. Vi hører om den rå soldatertjeneste til søs i 1899 på fregatten *Sjælland*, og derefter om rejsen på valsen til Tyskland, Frankrig og Schweiz 1900-02 og atter om nye Tysklandsture 1902-03. Inden man kaster sig ud i selve dagbøgerne, ved man, at der venter besøg på verdensudstillingen i Paris 1900 og på mange museer. Der er begejstring for borge og byer i Tyskland, men undervejs også for danske oldtidsminder. Man ved, at man kommer i selskab med et romantisk og følsomt ungt menneske. Det vidner feks. stemningsbilleder fra yndlingsbyen Basel oktober 1900 om. Bogens titel er et citat derfra. Dagbøgerne indeholder også fine beskrivelser af de sociale og arbejdsmæssige vilkår for en svend på valsen, ligesom man får indblik i de følsomme venskaber blandt unge mænd alene i den store verden. Søren Knudsen bliver forlovet inden dagbogen slutter, men lige op til den tid er det ellers én bestemt ung mand fra hjemegnen, han kalder sin elskede og som giver ham søvnløse nætter. I indledningen omtales hans sortsyn og religiøsitet, hvorimod den undertrykte seksualitet, som dagbogen også afspejler, ikke nævnes.

Selv om det først er flere år efter hjemkomsten fra valsen, at Søren Knudsen åbner museum, er det som om sporene allerede lægges ud i rejseårene. Trods perioder uden arbejde og et forfærdeligt besvær med at få ting sendt hjem, samler han ivrigt gamle bøger og ting på rejsen, og han er klart gladest, når han har fred for malerhåndværket, så han kan bruge tiden til tegning af gamle huse og effekter. Men han er også optaget af alt det moderne, folk gerne ville se. I Hamborg bemærker han et Tyroler-panorama, og på verdensudstillingen i Paris 1900 nævnes de store bygninger og elektriciteten. Ganske vist er det de historiske huse i »nationernes gade«, han vender tilbage til, men panoramaet over Marsmarken set fra Eiffeltårnet får han også med i dagbogen, og efter at have tilbagelagt Petit Palais med fransk kunst og kunstindustri fra A til Z noteres »Ak, hvor herligt at se de mange kunstige ting«. Herved forstod han dog især fint håndværk i historisk stil, og han er langt fra den Johannes V. Jensen, der fra samme udstilling skrev om maskinernes »klodelyd« og det rullende forto. For Søren Knudsen var det ikke maskinafdelingen, men den danske maleriafdeling med bl.a. Anna og Michael Anchers motiver fra Skagen, der stod som højdepunktet. Det var her perspektivet på det kære Danmark kom frem: »Det er underligt at skulle langt bort for at få noget at se fra hjemmet, der er rigtigt smukt«. Flere steder i dagbøgerne skrev han om at stikke af til Amerika, men rejserne i Europa havde tydeligvis allerede sat det nationale i relief, og det blev senere udmøntet i det lokale museumsarbejde, der varede ved frem til hans død i 1955.

Søren Knudsens rejsedagbøger kan læses

som en prolog til dette arbejde, men de har også i almindelighed interesse ved billederne af, hvad Europa ved den tid bød sig til med for en ung mand på valsen. Man kunne have ønsket sig et register og et kort over rejseruterne, men der er ellers grund til at ønske udgiveren tillykke med udgivelsen af et spændende materiale i en smuk form.

Margit Mogensen

Flemming Just, Carsten Porskrog Rasmussen og Ib Gejl: Fra købmandsgård til koncern. Korn- og Foderstof Kompagniet 1896-1996. Erhvervsarkivet, Århus 1996, 436 s., ill.

Det store privatejede firma inden for dansk foderstofhandel, Korn- og Foderstof Kompagniet KFK, har sikret sig et par gode aktieposter i moderne dansk erhvervshistorie. Ved dets 75-års jubilæum lod man de to arkivarer ved Erhvervsarkivet i Århus, Ib Gejl og Chr. R. Jansen skrive en 470 sider lang historie om kompagniets placering i dansk foderstofhandel *Korn, købmænd og kornkompagni*.

Nu, 25 år senere, har man lagt en lige så tung og stofmættet bog frem for offentligheden gennem en ny, flot udstyret jubilæumspublikation. Den er redigeret af veteranen Ib Gejl, som også har præsteret en godt 60 sider lang sammenfatning af kompagniets historie frem til 1960. Som grundlag herfor har han brugt bogen fra 1971, men nægtes kan det ikke, at der er tale om en temmelig hård beskæring af stoffet, ikke mindst i Chr. R. Jansens del (1914ff.). Omvendt er der foretaget enkelte ændringer og tilføjelser i grundteksten.

Perioden 1960-96 er delt mellem forskningsleder Flemming Just fra Sydjysk Universitetscenter og Carsten Porskrog Rasmussen, Institut for Grænseregionsforskning/Historisk Institut, Aarhus Universitet. De har delt stoffet mellem sig på den måde, at Flemming Just har taget sig af kompagniets almindelige historie, medens Porskrog Rasmussen følger dets udfletning i datterselskaber og detailforretninger.

Der er med andre ord tale om en heljysk affære, som også svarer til KFK's forankring i den østjyske muld. Men man skal lægge mærke til undertitlerne i de to værker. 75-årsbogen har som undertitel *Korn- og foderstofhandelen i 1880'erne - 1960'erne*, medens perspektivet i den nye snævres ind til *Korn- og Foderstof Kompagniets 1896-1996*. Og sandt er det, at 1996-bogen mest handler om KFK, selv om en Flemming Just naturligvis ikke vender ryggen til vinduet ud mod den omgivende verden. Tværtimod bestræber han sig på at se KFK i dens samspil

med dets konkurrenter, privat- som andelsejede.

Her øjnes imidlertid kun to, nemlig det privatejede Superfos og andelselskabet Dansk Landbrugs Grovvarereselskab, DLG, fordi de tre tilsammen så tidligt som i 1979 sad på næsten halvdelen af den samlede detailomsætning i foderstoffer og 3/5 af produktionen af foderblandinger. Derved kommer historien mest til at handle om det til tider indædte konkurrenceforhold mellem de tre. Især har tvekampen Superfos – KFK i 1975 lokket Flemming Just frem som vor udsendte, veloplagte korrespondent. Superfos ville da foretage en såkaldt »fjendtlig overtagelse« af konkurrenten, men endte med at stå og vifte med en ubrugelig aktiepost på godt 100 mio. kr. Omvendt søgte KFK bistand hos gødningsgiganten Norsk Hydro, men endte med at blive slugt af denne. I al fredsommelighed, må man vel med Flemming Just sige. Ikke desto mindre er det ærkedanske KFK med dets bekendelse til den fornemme A. P. Møller-stil norsk domineret – i 1995 62% af aktierne mod 26% til (danske) pensionskasser m.v.

KFK har i vor tid fortolket sin formålsparagraf meget bredt og følgelig engageret sig i en række aktiviteter, blot de på en eller anden måde betød øget forbrug af foderstoffer og gødning. Porskrog Rasmussen er her en meget vidende omviser i dette myldrende univers, hvor titusinder af tons fodermidler kastes i grams til kyllinger, ørreder og andre former for »husdyr«, som for fjerkræets vedkommende ofte endte livet i KFK-dominerede fjerkræslagterier. Desuden spiller KFK en meget aktiv rolle i vor anden kornsalgsperiode efter den dramatiske vending i 1974, hvor Danmark efter næsten 100 års status som decideret kornimportør på ny skulle sælge mere korn end det købte.

Det er en lidt lukket omdend godt fortalt historie, vi her får serveret. Der bliver ikke i noterne refereret til »fremmed« dvs. københavnerdansk litteratur om danske landbrugsforhold, og det er en mangel. Man kan omvendt hævde, at der her kortlægges et område, der kun sporadisk er behandlet i den ikke-jyske litteratur. Flemming Just har i sin debatanmeldelse af *Landboforeninger i 200 år (Fortid og Nutid 1994:3, s. 273ff.)* beklaget sig over, at han var ved at kløjs i for mange EHP-henvisninger. Men hvem sidder nu med aben?

Erik Helmer Pedersen

John T. Lauridsen (red.): *Det illegale Land og Folk januar 1945 – 5. maj 1945. Med register til det illegale Land og Folk 1941-1945*, Det kongelige Bibliotek, 1997, 105 s., 125 kr.

Da tyskerne besatte Danmark i 1940 kom det ikke til noget indgreb mod kommunismen her, sådan som det skete andre steder. DKP kunne fortsat udgive deres dagblad *Arbejderbladet* og ugebladet *Ugens Ekko*. Men med det tyske overfald på Sovjet den 22. juni 1941 måtte DKP gå under jorden. Allerede i juli 1941 udsendte DKP imidlertid illegale flyveblade og løbesedler. Den 20. august kom den første større illegale tryksag fra partiet. Den hed *Danske Toner* og var – kamoufleret som et sanghæfte – den tale Aksel Larsen ville have holdt i Folketinget i anledning af vedtagelsen af loven, som kriminaliserede kommunistisk virksomhed – i strid med grundloven. Den 5. oktober 1941 kunne DKP udsende første nummer af *Politiske Maanedsbreve*, det blad som fra marts 1942 skiftede navn til *Land og Folk*. Det udkom siden da en gang om måneden indtil februar 1944, hvor det begyndte at komme oftere.

I betragtning af omfanget af politiets indgreb mod partiet var det intet mindre end fantastisk, at DKP allerede tre en halv måned efter illegaliseringen havde så meget check på forbindelseslinjer og apparat, at man kunne udgive et landsdækkende blad. Systemet var enkelt: bladet blev redigeret i København på grundlag af indberetninger fra de lokale afdelinger og på grundlag af nyhedskilder fra udlandet (aflytning af radio, illegale informationer mv.). I København blev bladet fremstillet i op til 20 kopier, som med kurér blev bragt til lokale trykkere. Disse trykkere skrev bladet på stencil og duplikerede det lokalt nødvendige oplag eller satte det i bly og trykte det i plantryk.

Vi ved en hel del om omfanget af disse lokale udgaver, fordi Helge Tønnesen fra Det kongelige Bibliotek i årene efter krigen gjorde en kæmpeindsats for at indsamle og registrere de illegale blade og bøger. Ifølge Leo Buschardt, Albert Fabritius og Helge Tønnesens *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-1945*, som Det kongelige Bibliotek udsendte i 1954, udkom der 25 lokale udgaver af *Land og Folk*. Børge Houmann var DKPs ildsjæl i hele dette apparat. Han opgav i *Frit Danmarks Hvidbog* (bd. 2) i 1946, at det samlede oplag for disse lokaludgaver de sidste par krigsår lå mellem 120.000 og 130.000 eksemplarer. *Land og Folk* var ikke det eneste DKP-blad, der udkom. Der udkom også lokalt redigerede blade. Dertil kommer, at DKP havde meget store aktier i bladet *Frit Danmark*, som sammen med *Land og Folk* var det største illegale blad. I det samlede illegale mediebillede står det kommunistiske bladarbejde kort sagt meget centralt, og *Land og Folk* er derfor én af de helt centrale kilder til tiden 1941-45.

Det var således en central opgave Børge Houmann tog fat på i 1979, da han for forlaget Zac redigerede de første fire bind af *Det illegale Land og Folk*. Han udvalgte de relevante udga-

ver, som skulle reproduceres og de andre tryksager, som måtte med i udgaven som supplement. Det var nemlig sådan, at de lokale udgaver afveg fra hinanden. Ikke kun som følge af afskrivningsfejl, men også på grund af aktiv indgriben fra de lokale folk. Det var Børge Houmann magtpåliggende, at denne autoritative udgave var identisk med det, som partiledelsen havde udgivet. Midt i sit gigantiske arbejde med sin Martin Andersen Nexø-biografi tog den gamle mand sig tid til dette tidrørende arbejde. Og det blev et standardværk, som ethvert velassorteret bibliotek måtte have. Et sidste og afsluttende bind, hvortil Houmann ville have skrevet et efterskrift – om bladets historie må man tro – og hvori der skulle være et register til alle fem bind, kom imidlertid aldrig. Houmann kunne ikke komme overens med sin forlægger og afbrød samarbejdet.

Det er derfor et prisværdigt initiativ Det kongelige Bibliotek satte i værk i anledning af 50-året for befrielsen at udsende det manglende femte bind. Det er bibliotekets forskningschef John T. Lauridsen, der har redigeret bindet og forsynet det med et register til alle fem bind. Houmanns efterskrift må vi desværre undvære. Og dog er vi glade for, hvad vi har fået. Bind fem er blevet til efter de samme retningslinjer som de fire første bind. Det betyder, at der ikke er tale om nogen *kritisk* udgave i anden forstand, end at der hermed er udpeget en sammenhængende samling af blade som udtrykker DKP-ledelsens synspunkter. Det var ikke Houmanns intention at kommentere teksten, endside rette åbenlyse fejl. Denne linje har Lauridsen fulgt. Selvom der rundt omkring er skrevet dele af den illegale kommunistiske presses historie, og selvom Børge Houmann har skrevet om den flere steder, mangler der en videnskabelig undersøgelse af *Land og Folks* historie. Måtte dette sidste bind blive en opfordring til en forsker om at tage opgaven op.

Dette femte bind går fra *Land og Folk* nr. 57 for den 12. januar 1945 og frem til natten mellem den 4. og den 5. maj 1945. Nr. 62 af bladet udkom den 15. april, og den 24. april udsendes et særnummer i anledning af den forestående første maj. Den 3. maj udsendes så nr. 1 af *Folkets Dagblad*. Det første nummer hed stadig også *Land og Folk*, men nyt var det, at bladet skulle være et dagblad allerede inden Tysklands definitive sammenbrud. Den 4. maj udkom *Folkets Dagblad* nr. 2 og forudsagde sammenbrud og befrielse. Nr. 3 var et natblad og udkom natten til den 5. maj. Det var et løbeseddel henvendt »Til det danske Folk!«. Nr. 4 udkom af ukendte grunde ikke. Men det gjorde de følgende 3 numre af *Folkets Dagblad*. Der var imidlertid stor utilfredshed i partiet med det uvante navn og ikke mindst med, at man havde droppet det navn, som havde betydet så meget gennem næsten 4 års illegalitet. Så den 10. maj udkom nr. 8 med

navnet *Land og Folk*. Og det hed så bladet lige til det lukkede i 1991.

Med bind fem lægges en sten i en mur, som nu forbinder den kommunistiske presse før 1941 med den efter 1945. Selvom *Arbejderbladet* i sine sidste år nåede et oplag på måske 10-12.000, så var det illegaliteten, som flyttede den kommunistiske presse fra margin til centrum. Det marginale, revolutionære blad blev nu centrum i en national frigørelseskamp. *Land og Folk* var i sin illegale udgave det største danske blad i det alternative informationssystem. Hverken *Politiken*, *Berlangeren* eller *Social-Demokraten* kunne konkurrere uden at fortrække til illegaliteten. Og ingen af de etablerede dagblade gjorde det.

Land og Folk gik ud af krigen med en utrolig autoritet og kunne på trods af papirmangel og trykkerivanskeligheder udkomme i et oplag på omkring 60.000, mens partiets ugeblade udkom i 70.000 eksemplarer. Få år efter krigen var oplaget nede på 25.000 og ugebladene næsten ikke-eksisterende. Mod halvtredsernes slutning var bladets oplag som før krigen. Set i dette perspektiv som her antydes, er illegaliteten begyndelsen til en periode på 15-16 år, hvor kommunismen spiller en rolle i dansk historie udover sin oprindelige, marginale. Rødderne til forståelsen af dette forhold ligger ikke mindst i de 5 bind af det illegale *Land og Folk*. For første gang i DKPs historie lykkes det at formulere en politik, som udtrykte noget, der lå tæt på arbejderklassens flertal i meninger og interesser, mens partiets store konkurrent, Socialdemokratiet, foreskrev kollaboration med tyskerne.

Det femte bind af *Det illegale Land og Folk* er interessant læsning. Man fornemmer to modsatte forhold i teksterne. På den ene side er det en hård tid med mange tab på frihedskampens side. Selvom det måske nedtones noget i bladet, er det alligevel tydeligt at tyskerne slår hårdt. Men det gør de på den anden side, fordi krigen tydeligvis er ved at slutte allerede tidligt i 1945. I marts er det slut med aktioner, som koster materielle skader. Bombardementet af Shell-huset og aktionen mod Always i København i marts er en slags punktum for den væbnede kamp. I april ventes der. Det femte bind bygger op til befrielsen, som alle fremstillinger af besættelsen. Men adskiller sig fra disse ved at slutte lige før selve befrielsen.

Det store register i dette bind gør det muligt at søge både navneoplysninger og en del sagoplysninger i hele materialet. Det gør det til et uvurderligt hjælpemiddel til systematisering af de oplysninger, som kom frem i og delvis mellem linjerne. Der må kort sagt være mange potentielle brugere af *Det illegale Land og Folk*.

Morten Thing